

LITERATURA I POLÍTICA.
EL MANUSCRIT DEL LLIBRE NEGRE DE JOSEP PLA
XAVIER PLA
Grup de Literatura Catalana Contemporània
Universitat de Girona

«Jo sempre jugo amb foc, sempre contra mi mateix».
Josep Pla. Carta a Lilian Hirsh (1933).

1. UN HIVERN A ROMA

A les quatre de la tarda de l'u de juny de 1938, l'escriptor Josep Pla va anar al port de Civitavecchia per agafar un vaixell cap a l'illa de Sardenya. Ni els motius d'aquell viatge, que el van portar a fer una estada a l'Alguer de poc més d'una setmana, ni tampoc les seves conseqüències, no són encara gaire clars. Pla havia entrat a Itàlia amb tren per Domodossola, procedent de Montreux, Suïssa, on havia rebut instruccions de Francesc Cambó. El 17 de gener el cònsol general d'Espanya a Gènova, el palafrugellenc Marià Ganiguer, li havia concedit un passaport d'un any de validesa amb el qual es va poder moure per tot Europa en uns mesos decisius per la seva vida i la seva carrera literària i, sobretot, dramàtics pel futur de Catalunya.

Pla havia fugit de Barcelona l'octubre de de 1936 i, després de passar els primers mesos de la guerra refugiat a Marsella i París i tot l'any 1937 per terres franceses, s'estava des de feia poc a Roma, juntament amb altres escriptors catalanistes conservadors i antirepublicans, com Manuel Brunet, Joan Baptista Solervicens, l'advocat Salvi Valentí o el pintor Miquel Soldevila. Pla vivia, precàriament, en una pensió de la Via Boncompagni, prop de la Villa Borghese, sota l'aixopluc econòmic de Cambó, el qual, des de Suïssa, havia anat encarregant feines de documentació periodística i històrica sobre l'evolució de la guerra civil espanyola. Com va explicar Borja de Riquer, els refugiats romans treballaven en intens contacte amb altres membres del

grup cambonià que es trobaven a París, com ara Gaziel, Ramon d'Abadal o Joan Estelrich, o bé a la Villa Maryland, a Montreux, o en diverses poblacions, aleshores italianes, a la península d'Ístria, prop de Trieste (RIQUER 1996). Cambó promovia un ampli projecte polític que consistia sobretot a publicar llibres en francès i italià per denunciar les suposades atrocitats provocades pel «terror roig» i a col·laborar en la premsa europea amb articles de propaganda antirepublicana. L'escriptor Joan Baptista Solervicens, per exemple, va publicar el mes de març de 1938, amb el pseudònim Giovanni Meliani, el llibre *Barcellona sotto l'incubo del terrore rosso* (SOLERVICENS 1938), el relat d'un suposat jove català que, després de fugir de Barcelona a Gènova l'agost de 1936, tornava per Gibraltar per incorporar-se a la bandera de Franco i que trobava la mort al front de Madrid. El mateix Solervicens va rebre també l'encàrrec de documentar-se a la Biblioteca Nacional de Roma per preparar dues antologies polítiques de Jaume Balmes (BALMES 1939) i Antonio Cánovas del Castillo (CÁNOVAS 1941) que es van publicar just després d'acabada la guerra. I, com ha explicat amb detall Jordi Amat, Solervicens i Gaziel van ajudar Ramon d'Abadal i Vinyals, que havia estat l'últim director de *La Veu de Catalunya* i que també era a Roma, a redactar un llibre que s'havia de titular *Revolución y tradición*, però que va aparèixer, finalment, a Barcelona l'any 1940 signat per l'ambaixador i futur ministre franquista Eduardo Aunós amb el títol *Itinerario histórico de la España contemporánea (1808-1936)* (AMAT 2015).

Poc se sap de la vida de Pla durant aquell hivern romà. Des dels primers dies de la guerra, l'acompanyava també Adi Enberg, la seva parella des que s'havien conegut a París a mitjan anys vint. Però ella feia constants anades i vingudes des de Suïssa perquè treballava al servei de documentació de Cambó. Segons explica Cristina Badosa, la feina d'Adi Enberg a la Villa Maryland de Montreux consistia a fer resums i traduccions d'articles i llibres que tractaven de la guerra civil espanyola escrits en noruec, suec, alemany i danès, llengües que coneixia a la perfecció (BADOSA 1996). Rebia un sou mensual de quatre-cents francs suïssos i, segons sembla, n'enviava cada mes 50 a Pla. A les previsible passejades per la ciutat dels set turons, que sovint incloïen també els jardins del Pincio, prop del Quirinal, Pla afegia

hores al Caffè Aragno, un dels més famosos i més literaris de Roma, sobretot freqüentat per artistes i periodistes polítics, i on va conèixer, pocs mesos abans que es morís, l'escriptor Alfredo Panzini, que el 1925 havia firmat el manifest dels intel·lectuals feixistes. A la Biblioteca Nacional, Pla va fer una gran amistat per casualitat amb un jove diplomàtic francès, Georges Pâques, que anys després va protagonitzar un espectacular cas de doble espionatge internacional (PLA 1964).

Fidel a Cambó, sense cap dubte, però disposat a trobar indissimuladament altres mentors o protectors, Pla devia intensificar les seves activitats polítiques contra la República amb tota mena de contactes periodístics i polítics. No es pot descartar alguna relació amb l'ambaixada franquista a Roma, en un context diplomàtic molt complex i un ambient enrarit pels espionatges i els agents dobles, o amb l'ambaixador franquista al Vaticà, nomenat aquella primavera de 1938. Devia també veure o, si més no trobar-se al Cercle de la Premsa Estrangera, amb Joan Ramon Masoliver i César González Ruano, corresponsals a Roma de *La Vanguardia* i l'*ABC* respectivament. Qui sí que és segur que va tractar Pla va ser el financer mallorquí Joan March, un dels principals suports econòmics dels militars sublevats, el qual passava a Roma un «involuntari però en tot cas còmode exili», segons recordava ell mateix en una pàgina de les seves *Notes disperses* (PLA 1970). Com és tan habitual cada vegada que Pla explica situacions vitals complexes, aquest fragment és sospitosament vague i anecdòtic: s'interessa per relatar minuciosament les qualitats de l'arròs preparat pel cuiner mallorquí de March o per descriure amb malícia l'endormiscament després de dinar del seu capellà particular. Però, només entre línies, el lector pot deduir que la visita o les visites havien de tenir, forçosament, més d'un motiu de conspiració política, a hores d'ara desconeguda, i gairebé segur una derivada pecuniària, com avança Badosa.

Si exceptuem un breu viatge amb el cotxe del metge personal de March, el doctor Jacint Vilardell, que també es trobava refugiat a Roma amb la família (PLA 1967), una escapada que li va permetre retrobar-se amb les ciutats i els pobles de la baixa Toscana que tant l'havien fascinat en el seu primer viatge a Itàlia el 1922, Pla no es devia moure gaire de Roma abans de marxar precipitadament a Sardenya. Aquella època, que Pla va qualificar «de incertidumbre muy desagra-

dable» en la necrològica que va publicar en la mort del doctor Vilar-dell l'any 1967, va quedar molt marcada per les tertúlies al famós Caffè Greco a la Via Condotti, prop de la plaça d'Espanya de Roma, tantes vegades mitificat per ell mateix en la seva obra. Va ser al local que havien freqüentat Goethe i Stendhal que, gràcies a un periodista italià, Pla es va assabentar de l'*Anschluss*, l'entrada de Hitler a Àustria, el 12 de març. Segons sembla, va quedar blanc i garratibat. Potser també per guanyar algun diner més, però no se'n té cap prova, Pla va arribar a col·laborar aquelles setmanes en algun periòdic italià, tal com explicava Solervicens en un article a *Destino* el 1941: «Una noche, en el Café Greco, de Roma, le encontré dictando un artículo en italiano. Le llevaba la pluma, estupefacto, un distinguido intelectual, buen amigo suyo y mío. Sentado a su lado en el mismo velador, Pla le dictaba seguido, con los ojos puestos en el papel, señalando los puntos y aparte con leves sorbos de “grappa”. Todos los presentes quedamos pasmados. Pocas correcciones bastaron para dejar el artículo en situación de ir a las cajas. Recuerdo que se trataba de un artículo polémico escrito en párrafos directos, asaetados, cada uno con su poco de veneno en la punta. Era “un artículo de Pla”, lo que llamamos “un artículo de Pla”» (SOLERVICENS 1941). No se sap on devia publicar Pla aquests articles en italià, probablement amb pseudònim. Potser va ser en una poc coneguda *Rivista Latina* que es publicava a Roma, en la qual el mateix Solervicens, que n'era redactor, assegurava també haver-hi escrit aquella temporada alguns textos que no han estat mai localitzats (ABADAL 2001).

Potser per aquestes mateixes necessitats de supervivència quotidiana, o també formant part dels plans de propaganda per desprestigiar internacionalment la República espanyola, Pla va dedicar un esforç considerable a «ajudar» un altre company de les tertúlies del Caffè Greco. Es tractava del pintoresc comte d'origen grec Antonio Logothete, aristòcrata arruïnat i antibolxevic que el va sol·licitar perquè li donés un cop de mà en la redacció del llibre *Spagna, grandezza e destino di un Impero* (LOGOTHETE 1939) que va aparèixer a Roma el 1939 per compte de l'autor: «Em proposà escriure un llibre en francès [sic] sobre les circumstàncies del moment. El llibre fou escrit sobre els vells marbres del cafè i gairebé tota la feina caigué en mi, com recor-

darà Joan B. Solervicens», explicava Pla en un fragment del volum *Per passar l'estona* (PLA 1968).

Ara, però, sabem que aquells mesos a Roma Pla es degué dedicar amb una intensitat inusitada, sempre sota la cobertura econòmica i l'ull vigilant de Cambó, a un manuscrit al qual donava una gran transcendència: una història de la Segona República espanyola. Era un encàrrec personal del «mecenes» que es devia concretar a Montreux el Cap d'Any de 1937 a canvi d'un finançament regular per poder subsistir fins al final de la guerra. Pla va emprendre, doncs, amb energia i rapidesa, l'ambiciós projecte d'escriure una crònica històrica que havia de servir per justificar les posicions polítiques antirepublicanes del catalanisme conservador i, arribat el cas, per situar-se convenientment a Catalunya en els primers moments, un cop acabat el conflicte bèl·lic, del que havia de ser la futura dictadura franquista.

Gràcies a les cartes de Cambó conservades per l'escriptor, es pot deduir que, efectivament, Pla havia començat a escriure un assaig que de seguida es va anar convertint en una agra, violenta i demagògica requisitòria contra els més destacats polítics republicans. Gràcies a l'acollida del pare Anselm M. Albareda, Pla devia poder treballar amb una certa comoditat a la Biblioteca Vaticana, on va tenir ocasió de consultar la col·lecció del *Diario de Sesiones* del Congrés dels Diputats i també la *Gaceta de Madrid*. També va escriure des de la biblioteca de l'ambaixada espanyola al Vaticà, gràcies a l'ajut del pare franciscà Josep M. Pou i Martí. La base de l'assaig històric planià havien de ser les cròniques parlamentàries que havia publicat a *La Veu de Catalunya* des de Madrid, entre 1929 i els primers mesos de 1936, i que es van publicar pòstumament en els volums 40, 41 i 42 de l'*Obra Completa*. En alguns moments, pocs, es va servir d'alguna monografia històrica, com el llibre d'Almagro San Martín *La guerra civil espanyola. Apuntes para una historia*, publicat a Buenos Aires l'any 1937, els primers volums de la *Historia de España y su influencia en la historia universal* d'Antonio Ballesteros, publicats a partir de 1920, o el llibre del general Emilio Mola, *El pasado, Azaña, el porvenir*, publicat a Madrid el 1934.

A mesura que Pla acabava els capítols de la seva història de la República, els enviava a Montreux per tal que Cambó els fes mecanogra-

fiar, els llegís i els hi retornés. Una carta de Cambó escrita el 28 de febrer de 1938 ja informa que Pla tenia escrits els dos primers capítols, que Ramon d'Abadal era l'encarregat de portar-los-hi i que el polític, per poder llegir-los còmodament, els va fer mecanografiar de seguida a Adi Enberg. En la segona carta, del 15 de març, Cambó el felicitava per la «vivacitat i la frescor» del relat, però li feia una sèrie d'observacions i de correccions. No sembla que Pla acceptés les esmenes del seu protector, o en tot cas només devien quedar reflectides en la còpia mecanoscrita i, finalment, no les va incorporar. El 18 de març Cambó informava Pla que ja havia llegit el tercer capítol del manuscrit i que, veient les proporcions que començava a agafar, es preocupés per dividir-lo en capítols i subcapítols, cosa que sí que va fer. En la carta del 19 d'abril, Cambó ja havia llegit el quart capítol del llibre i insistia a alertar Pla de la seva excessiva extensió, tenint en compte que fins aquell moment, de fet, tractava tan sols de «com vingué la República espanyola». En la mateixa lletra, Cambó es referia a la necessitat de poder «disposar d'una col·lecció de diaris» com més aviat millor.

És probable que Adi Enberg, que segons Badosa va passar una setmana del mes de maig a Roma (BADOSA 1936), aprofités el viatge de retorn a Montreux per emportar-se'n les últimes quartilles manuscrites i una còpia mecanografiada posada al dia, juntament amb els retalls dels articles de Pla, i que anés transcrivint els fragments més significatius que encara devien faltar. Per la carta del 26 de maig, veiem que Cambó ja havia llegit el cinquè capítol del text i es lamentava de les cites «excessives» dels discursos dels polítics republicans que reproduïa. En un moment o altre, doncs, hauria calgut posar en comú el manuscrit, els fragments mecanografiats i acabar de transcriure els discursos dels polítics republicans que el llibre tan abundantment reproduceix.

Per les anotacions diàries de les seves *Meditacions*, podem saber que també Cambó va ser a Roma una setmana del mes de maig de 1938. Devia ser durant aquells dies que va fer amb Pla la passejada pels jardins del Pincio que apareix en la carta del dia 17, escrita ja de retorn a Montreux. Cambó hi fa una clara referència als contactes de Pla amb Joan March. Fins i tot, el dirigent de la Lliga li arriba a demanar si pot obtenir de March més informacions sobre les reunions

de Biarritz a l'origen del «moviment» i el paper que hi van tenir els falangistes: «Jo li estimaria que, si Vostè pogués obtenir-me per en March una informació verídica i detallada, procurés recollir-la». L'enemistat entre Cambó i March era coneguda i la seva rivalitat entre els finançadors del bàndol franquista s'havia accentuat durant la guerra. Pla havia col·laborat amb tots dos i, des de ben jove, tant com a periodista com des de la propaganda política, havia buscat la seva protecció. No es pot descartar que una indiscreció posterior de Pla o algun tipus de malentès, no tan sols personal sinó clarament polític, ideològic o financer, entre Cambó i March (provocat per alguna malaptesa de Pla, involuntària o fins i tot voluntària), originés un greu desencontre entre tots tres o, si més no, entre Pla i l'entorn cambonià. En una nota del seu dietari datada el primer de novembre, «En March i els orígens de la guerra civil», Cambó es refereix a un «conducte fidedigne» i critica el financer mallorquí per ser «un dels grans culpables, potser el principal, del que passa a Espanya!» (CAMBÓ 1982), tot i que és cert que no esmenta Pla en cap cas. Aquest fet desconegut justificaria la hipòtesi de per què, en l'última carta conservada, datada el 31 de maig, sense que se'n sàpiga el veritable motiu, Cambó canviï sobtadament el to i adverteixi severament Pla que no viatgi fins a Abbazia, «no hi tindríeu res a fer», encara que la seva dona hi hagués d'anar. Sembla, doncs, que Cambó ja no va arribar a poder llegir els capítols VI i VII del manuscrit. També és probable que, a finals de maig, Cambó donés per clos l'encàrrec de la redacció d'una història de la Segona República espanyola i que es desvinculés de qui havia estat el seu biògraf i un dels principals valedors de la política catalanista de la Lliga.

2. LES AVENTURES DE SARDENYA

Entre tot aquest tràfec de manuscrits, capítols mecanoscrits, copiats i corregits, enviats i retornats, Pla i els altres refugiats catalans van conèixer casualment al Caffè Greco un grup d'algueresos entre els quals destacava Antoni Simon Mossa, un jove arquitecte catalanòfil amb qui va fer gran amistat i que, de seguida, el va convidar a visitar

la ciutat sarda de parla catalana. Sigui per casualitat o no ho sigui, és així com, sense més explicacions ni, pretesament, cap itinerari previ, Pla va deixar definitivament el pis que tenia a la Via Sicília de Roma, i va anar a passar uns dies de la primera quinzena del mes de juny a l'Alguer. Guiat i acollit per Simon Mossa, Pla va estar divagant per la ciutat («un vell establiment català, a mig camí entre Maó i Nàpols»), xerrant animadament en català amb pagesos, navegant amb pescadors, documentant-se sobre la pesca del coral i preguntant sobre el menorquí Gabriel Arguimbau, una figura gairebé llegendària, conegut com «il re dell'aragosta», que estava considerat com el principal proveïdor de llagostes dels mercats de Barcelona i Marsella i que havia mort quinze dies abans.

Uns dies després Pla es va hostatjar a l'Albergo dei Quattro Mori, un dels millors de Càller, disposat suposadament a tornar l'endemà a la Ciutat Eterna amb el mateix vaixell postal que havia agafat d'anada a l'Alguer. Però, aquella nit, tot va canviar. «Mentre dormia», va escriure anys més tard a *Les modestes aventures de Sardenya* (PLA 1950), «em robaren la cartera amb tot el meu capital, consistent en quatre lliures esterlines i cinc-cents o sis-cents lretes del país». Sense diners i sense papers, diu, Pla va viure traumàticament un dels episodis més literaturitzats de la seva biografia: va arribar a comparar el regust desagradable del seu retorn amb la retirada de Rússia per Napoleó. Sense papers... Potser sí, però sabem que, en tot cas, encara conservava el passaport emès a Gènova, avui reproduït en el catàleg *La diabòlica mania d'escriure* (XAVIER PLA 1997). I sense diners... Costa de creure, encara que Pla insisteixi que durant aquelles hores va estar temptat de canviar «de vida i d'ofici» i que fins i tot es va oferir a fer de rentaplats per a un iot anglès que anava a Corint... Irònic, com sempre, Pla admetia en el mateix text que «per tornar a Roma, vaig haver de fer una gran marrada, vaig haver de passar per Siracusa i per Fiume. Quan no es tenen diners, la línia recta és una pura il·lusió de l'esperit» (PLA 1950).

Sigui real, exagerada o tergiversada, davant l'estranya impossibilitat d'optar per la via més fàcil i barata, que era tornar a Roma, degut a la suposada falta de diners, l'única opció que va quedar-li va ser dirigir-se com pugués cap a Abazzia, on l'esperava Adi Enberg.

Pla va acabar embarcant-se, envoltat d'emigrants calabresos que tornaven a casa, en un «*piroscafo*» anomenat Paganini que feia diàriament la línia Càller-Trapani. Amb un tren «d'una lentitud assegurada», primer per la costa i després per l'interior, va travessar Sicília, passant per Palermo (on va tenir temps d'anar a veure la columna dedicada a Luigi Pirandello al Jardí Anglès, acabada d'inaugurar) fins a Siracusa (on va visitar tranquil·lament el teatre grec, Ortigia i Taormina), aparentment sense cap pressa. Instal·lat a l'Hotel Bellini, a Catània, «un hotel infecte», va haver d'esperar fins al 16 de juny per, finalment, embarcar en un lentíssim mercant que provenia de Barcelona i que, fent escala a Bari i Ancona, el va deixar al port de Fiume (avui Rijeka, Croàcia), ben a prop d'Abbazia, avui Opatija. Abbazia era una antiga estació turística de luxe freqüentada per aristòcrates i grans potentats de l'antic imperi austrohongarès, on Cambó s'havia comprat una enorme casa d'estiueig i des d'on aprofitava per navegar per l'Adriàtic amb el Catalonia, un iot de cent tones construït l'any 1914, que va fer modernitzar i que va utilitzar fins al final de la guerra civil espanyola per viatjar per les costes mediterrànies, de Sicília a l'Àsia Menor. A la Villa Ireneia, una enorme mansió que donava sobre el *Lungo-mare*, decorada amb mobiliari venecià i francès dels segles XVII i XVIII i tota mena de cortinatges, miralls i *chinoiseries* (SOCIAS 2015), Adi Enberg hi treballava, efectivament, fent feines de secretaria i com a mecanògrafa. Ella no devia acompanyar la seva parella en l'accidentat viatge a l'Alguer perquè degué anar de Roma a Montreux, on havia estat sol·licitada, una vegada més, segons Badosa, «perquè fes d'interpret del restaurador txec-alemany dels quadres de la col·lecció de Cambó. [...] Ella era l'encarregada d'aconsellar-li que continués la restauració o que la deixés esperant les ordres de Cambó. Els quadres que li agradaven més eren els de Tiepolo i de Lippi. Els de Botticelli, menys» (BADOSA 1996). Tant Adi Enberg com Brunet i Solervicens havien viatjat directament des de Montreux fins a la costa adriàtica per, segons sembla, preparar l'imminent final de la guerra civil espanyola i l'immediat retorn a Barcelona, amb l'entorn del polític regionalista.

3 UN ESTIU A L'ADRIÀTIC

Pla va arribar a Fiume coincidint amb el dia de Corpus de 1938. Brunet en va deixar constància en un llarg i interessantíssim article a *Destino* titulat «Fiume, museo de extravagancias», on explicava que Pla estava «anonadado»: «Acaba de desembarcar. Venía de Cerdeña y Sicilia y había hecho el viaje a bordo del Paganini, un vapor que tenía el capricho de visitar muchos puertos. Viaje de ilusión, si el *Carnaro amarissimo* no le hubiera reservado una desilusión que debía dejar huella en su vida» (BRUNET 1944). Brunet es va oferir a fer de cicerone de la ciutat. Davant de la prosa triomfalista i de ressonàncies dannunzianes de la placa del monument al Lleó Vènet que van visitar a la Piazza Dante, Pla va quedar literalment «anihilat». Com el seu amic periodista, Pla va llogar una habitació a Volosca, un petit poblet de pescadors situat a pocs quilòmetres tant de Fiume com d'Abazzia, fins que, a causa dels persistents problemes econòmics, segons Badosa, «no li quedà altra solució que anar a viure d'amagat a casa d'Adi» a Abazzia, ja que Cambó no permetia que els seus col·laboradors visquessin en parella. Ben aviat, Pla i Brunet es van adonar que es trobaven al cràter d'un volcà polític internacional que, a causa de la pressió feixista, estava a punt d'entrar en erupció.

Costa de creure, però el cas és que Pla no devia arribar a Fiume amb la maleta buida. Pla portava, o devia portar (o potser va ser Enberg qui el va portar des de Montreux fins a Abazzia) el manuscrit del llibre «en fabricació», que ja havia arribat al capítol setè. O potser duia una de les còpies mecanoscrites encarregades per Cambó. El 23 de juny Pla va trepitjar Abbazia per primera vegada i s'hi va estar fins a principis d'agost. Però Cambó no hi era: es trobava a Sicília de travessa en el Catalonia. Ressonen les paraules de la carta del 31 de maig, en què Cambó havia advertit Pla amb una contundència inusual: «No convé que vingueu a Abbazia, perquè allí no s'hi va en pla de vacances, sinó en pla de treball i, com que Vós no tindríeu res a fer, sense voler, pertorbaríeu el treball dels altres».

Pla no li va fer cas, sigui per la raó del robatori patit a Sardenya o no ho sigui, i s'hi va presentar com si no tingués encara feina d'escriptura per endavant. No es pot descartar, veient el to de les cartes entre

Cambó i Estelrich, que a principis de l'estiu de l'any 1938 es produí una altra discussió o enfrontament per motius desconeguts entre l'escriptor i el seu mecenes, el qual, de retorn de la travessa, es trobava prostrat al llit. Badosa avança, seguint el testimoni de Paulina Pi de la Serra, que, «segons el que contava gent que treballava a l'equip, Pla es quedava còpia dels documents confidencials que Cambó feia copiar o passar en net a Adi». Potser per rebaixar la tensió, Pla i Adi Enberg van escampar la boira uns dies fent un breu creuer per l'Adriàtic, del qual va resultar un dels pocs articles publicats per Pla en italià, «In crociera sull'Adriatico», que va sortir al diari feixista de Fiume, *La Vedetta d'Italia*, el 19 d'agost, signant com a «Giuseppe Pla», exhumat recentment (PORTILLO 2020).

Cambó i Pla es van veure per última vegada el 13 d'agost de 1938 a la Villa Irene, a Abbazia, i ja no van tornar a coincidir personalment mai més. Quan va començar la Segona Guerra mundial, Cambó es va desplaçar a Suïssa i, després d'intents fracassats de resoldre la seva situació personal i econòmica a l'Espanya franquista i veient que el catalanisme conservador no obtindria absolutament cap espai polític en el nou règim dictatorial, va marxar als Estats Units i, finalment, a l'Argentina, on va morir l'abril de 1947. La Villa Irene va ser ocupada primer per les tropes de Hitler i, després, per partisans iugoslaus. La seva biblioteca i el mobiliari van ser saquejats i, finalment, la *quinta* va ser confiscada per ordre de Tito. Al cap de pocs dies, Pla i la seva companya van ser expulsats, per raons desconegudes, d'un país indeterminat: ¿Itàlia? ¿Suïssa? ¿França? Va ser aleshores que, amb el manuscrit o amb la còpia mecanoscrita del llibre a les maletes, la parella devia decidir començar el viatge de retorn cap a l'Espanya franquista sense passar, però, per Roma. En una carta amarga a Joan Estelrich de gairebé dos anys després, Cambó reclamava la propietat intel·lectual del llibre i acusava Adi Enberg d'haver-se emportat clandestinament, «sense demanar-me'n permís ni tenir-ne jo coneixement, fins molt després», una còpia mecanografiada de l'obra.

4. UNA TARDOR AMB FALANGISTES

Amb un tren que va fer parades només a Milà i Lió, Pla i Enberg van arribar a Biarritz el 25 d'agost. Devien portar d'alguna manera la còpia mecanografiada sostreta, segons la versió de Cambó, de la Villa Irene. Fa estrany que en aquell moment no passessin per Roma per recollir les seves coses deixades abans d'anar a l'Alguer. Després de viatjar a Burgos, probablement per rebre instruccions, el mes d'octubre es devien instal·lar a l'Hotel Terminus de Sant Sebastià. De seguida, els seus contactes li van assegurar que podria començar a col·laborar al diari falangista *El Diario Vasco*, que depenia del Servicio Nacional de Prensa y Propaganda i que era dirigit per l'antic director del diari *El Sol*, el periodista Manuel Aznar, que provenia del nacionalisme basc. Pla hi va publicar una dotzena d'articles signats, però, amb les sigles X. X. Pla i la seva companya es trobaven, doncs, aparentment, ben acollits i còmodes en aquell entorn de dirigents falangistes que havien conegut en el Madrid dels anys trenta i que ara esperaven, excitats, la victòria imminent de Franco. En un context com aquell, de màxima polarització ideològica, catalana, espanyola i europea, l'autoritarisme es va acabar imposant davant d'un catalanisme que, en els primers mesos de la guerra, els membres de la Lliga havien pogut fer compatible amb l'antirepublicanisme però que ara ja havia deixat de ser prioritari.

Última giragonsa d'aquest periple sacsejat: segons explica en les seves memòries José Antonio Giménez Arnau, redactor d'*El Diario Vasco*, el 10 de gener Aznar i Pla van viatjar a Roma amb tren fins a Marsella i amb avió fins a Gènova per cobrir per al diari l'entrevista de Neville Chamberlain i Lord Halifax amb Mussolini i Ciano, que va tenir lloc entre l'11 i el 14 de gener de 1939. Segons aquest testimoni, mentre tot Europa assistia impàvida al final de la guerra civil espanyola i vivia atemorida davant l'esclat inevitable de la segona Guerra Mundial, Pla treballava recollint informació política dels seus contactes romans, tot i que no en va publicar cap article. En la fotografia que porta el «*laisser-passer*» concedit pel consolat de França a Roma el 16 de gener (el passaport emès a Gènova caducava l'endemà), Pla apareix amb un rostre sobtadament demacrat i envellit, i la seva signatura,

tremolosa (la imatge es pot veure reproduïda en el catàleg *La diabòlica mania d'escriure*). S'hi va estar tota una setmana. És imaginable pensar que aquells dies recollís el manuscrit original del pis, a la Via Sicília. El 18 de gener va passar de tornada amb tren per l'estació de Ventimiglia en direcció a França. De nou a la ciutat basca, devia començar el retorn, amb parada a Saragossa, cap a una Catalunya ja pràcticament vençuda. Pla va arribar a Barcelona amb les tropes franquistes, el 26 de gener de 1939, amb altres periodistes com Aznar, i va treballar, durant uns mesos, fins al maig, a la subdirecció de *La Vanguardia Española*.

Devia ser en aquell moment, en una Barcelona devastada per la guerra i la instauració violenta del nou règim, que Pla degué decidir recuperar i acabar el manuscrit de la història de la República ja sense el vistiplau de Cambó. Però el que a l'origen hauria hagut de ser un llibre de guerra, és a dir, de propaganda contra un dels bàndols per part d'un periodista com ell, compromès des del primer moment, i fins a l'últim, amb els militars facciosos, va passar a ser un llibre de postguerra, signat per un guanyador del conflicte bèl·lic. I el que hauria hagut de ser un llibre escrit en llengua catalana va passar a ser traduït (no se sap per qui, potser per ell mateix) al castellà, la llengua dels guanyadors de la guerra. Potser va ser entre febrer i maig de 1939 que Pla va retallar pàgines senceres del *Diario de sesiones* del Congrés dels Diputats a la biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, com va denunciar Miguel Utrillo, uns retalls que es conserven encara avui, amb el segell de l'Ateneu («Pertany a la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès»), amb el manuscrit: «decidido a escribir la historia de la República española, *gilette* en mano, recortando todas sus crónicas de *La Veu* en la colección del Ateneo Barcelonés. Se comprenderá fácilmente, pues, que un hombre así inspire simpatías y, a la vez, “odios” muy sinceros» (UTRILLO 1967).

Manuel Aznar, que el va anar a visitar a Llofriu el febrer de 1939, va constatar les contradiccions existencials en què es trobava immers Pla en aquell període transcendental de la seva vida i de com devien ser de profunds els seus dubtes personals, ideològics i, fins i tot, lingüístics: «En Llofriu, tuve la impresión de que [Pla] se disponía a liquidar inexorablemente casi todo su pasado inmediato, amistades ocasionales, actividades sin vocación, preocupaciones superpuestas,

fingidas cortesías, azacaneos inútiles, respetos sociales sin sentido y otros cien artificios de parecida condición. No acerté a ver en aquel instante si iba a optar por ser uno de los primerísimos escritores de su generación en lengua castellana o el primero de todos en lengua catalana. Pronto, sin embargo, supimos a qué atenernos en este punto: José Pla se disponía a ser el más grande entre los prosistas catalanes de nuestro tiempo» (AZNAR 1972).

El juny de 1939 Pla es va instal·lar en una casa llogada a la platja de Fornells, a Begur. Aquells mesos devia continuar escrivint, com sempre va fer al llarg de tota la seva vida, però no va publicar cap article. Després de l'estiu, es va separar d'Adi Enberg. Sense la protecció de Cambó ni ja tampoc el suport de la seva companya, aquella tràgica tardor europea Pla devia encarar la continuació del llibre tot sol per primera vegada, més ple d'interrogants que mai. Després d'anys de no poder exercir el periodisme de manera regular, i amb uns mitjans de subsistència que encara devien estar per resoldre des del seu retorn a l'Empordà, Pla va començar a col·laborar, primer esporàdicament i després, l'any 1940, ja regularment, en la secció «Calendario sin fechas» del setmanari *Destino*. També, prova del seu compromís a primera línia i, alhora, de necessitat de supervivència de periodista, va escriure una sèrie d'articles al diari de la Falange, *Arriba*, exhumats pel professor Jordi Gràcia, on, entre altres textos més directament polítics, Pla rememorava, per primera vegada, amb el títol comú «Viaje a Cerdeña», les aventures sardes i la seva sonada arribada a l'Adràtic passant per Sicília de dos anys abans (GRÀCIA 2012). Mentrestant, enllestia, amb el suport d'un nou mecenes, Albert Puig Palau, un nou llibre: *Costa Brava. Guía general y verídica*, que es va publicar el 1941.

5. UN MANUSCRIT INTERVINGUT, CENSURAT, CORREGIT I POLIT

El manuscrit original català, per tant, havia quedat interromput i no es va arribar a publicar mai. Sembla que, primer, Pla va temptejar l'editorial Calpe, segons explica Cambó a Estelrich en la carta de 10 de maig de 1940. Potser la primera referència de la publicació del lli-

bre es troba a la revista mensual *Cultura* de Madrid. En el seu número de desembre de 1939, s'hi anunciava a primera pàgina que Josep Pla, «desde la serenidad de su actual retiro en el campo y junto al mar», tenia a punt una *Historia de la Segunda República Española* de la qual «a principio de año aparecerá el primer volumen de 400 páginas, y en el curso de 1940 verán la luz otros tres volúmenes de parecida extensión». L'anunci de la publicació del llibre va aparèixer a la revista *Destino* el 30 de març de 1940: «Un acontecimiento editorial. Destino saca a luz la primera revisión en serio—con las características precisas de objetividad y profundidad que el examen riguroso exige—de los funestos años de régimen republicano». Però no va ser fins al mes d'abril de 1940 que la incipient editorial Destino, que fins llavors havia publicat només un llibre, *El ocaso de los dioses rojos* de José Esteban Vilaró, va treure, finalment, els dos primers volums de la *Historia de la Segunda República Española*, amb nombrosos plec de fotografies. En castellà, per descomptat. El primer volum (PLA 1940) presentava un pròleg «Al lector», signat per «Los editores», i anava encapçalat per dos epígrafs significatius de Maquiavel i Saavedra Fajardo. També portava un text nou, justificatiu, de Josep Pla, titulat «Nota sobre las fuentes de esta obra», on l'autor explicava que, a més de d'haver consultat el *Diario de Sesiones* i les col·leccions de diaris de l'època, «la fuente más modesta de este libro es su propio autor. Enviado a Madrid en abril de 1931 como corresponsal político de una empresa periodística, viví casi ininterrumpidamente en la capital de España hasta mayo de 1936, en que la gravedad de los acontecimientos me aconsejó retirarme a tiempo». El segon volum presentava una nova «Nota preliminar» on Pla, potser reaccionant a recels o crítiques expressades pels lectors, semblava haver de justificar-se per haver donat la paraula «a sus protagonistas, o sea a las personas que por su adhesión ideológica han debido considerar el proceso del régimen como cosa entrañable y propia». Els volums tres i quatre van aparèixer l'any següent, 1941. El llibre ja portava a la coberta el conegut logo del dofí (rapidesa, audàcia, intel·ligència) nedant entorn de l'àncora (lentitud, solidesa, permanència), clar homenatge a l'editor humanista Aldo Manuzio, com ha explicat la professora Blanca Ripoll (RIPOLL 2013).

Aquells primers temps l'editorial era a l'ombra del setmanari: ja hi havia, és clar, Josep Vergés i Joan Teixidor, però sobretot destacava la figura influent d'Ignasi Agustí i, d'una manera o altra, una estreta vinculació amb la llibreria Argos. Va ser precisament Agustí, com a director de *Destino*, qui es va encarregar personalment de sol·licitar l'autorització per publicar el llibre a censura, en concret a la Vicesecretaria de Educación Popular, el 9 d'abril de 1940. L'informe que va enviar, que es conserva a l'Archivo General de la Administración del Estado a Alcalá de Henares, subratllava que el llibre de Pla era una «obra objetiva que concuerda con el espíritu estatal de revisión de aquel período histórico». Però, sobretot, Agustí insistia en la censura prèvia que havia aplicat ell mateix al manuscrit planià: «El criterio de la previa censura ha sido el de eliminar toda visión demasiado personal del autor (visión que no abunda en la obra) e intentar pulir—si esto era necesario—la aparente objetividad y serenidad del relato histórico. De forma que sorprenderá a muchos la frialdad histórica de la exposición—llena, sin embargo de inquietud y pasión—pero a todos convencerá la real y casi clínica profundidad de la autopsia». El verb *pulir* reapareixia en la significativa frase final de l'informe: «Yo he vigilado con mucho detenimiento las consideraciones que hace el autor entre párrafo y párrafo y he pulido, limado y recortado a mi antojo, es decir, con toda mi capacidad y responsabilidad». L'autorització del censor va ser immediata: «Es una obra de valor muy estimable. Únicamente hay que considerar como inoportuna la transcripción demasiado extensa de discursos de políticos republicanos».

Les diferències entre el manuscrit i el llibre traduït al castellà i «polit» són més que notables, començant per la significativa desaparició de la referència al «lector estranger» del pròleg, i l'ús de la primera persona, admès per Agustí mateix. A més de reduir, en favor del de la crònica històrica, el to «literari» d'un autor com Pla, que no oblidava mai de presentar-se com a «testimoni presencial» i «observador directe» dels fets que relatava, Agustí va eliminar substancialment la perspectiva catalanista del manuscrit. Desapareixen fragments sencers o, de manera més significativa, s'esborra un capítol fonamental del llibre, el dedicat a la «concòrdia» promoguda per Francesc Cambó, el qual hi és qualificat d'«estadista». Gairebé totes les referències elogi-

oses a l'actuació de Cambó, com la del articles publicats durant la campanya electoral pel dirigent de la Lliga, però també les notes més descriptives (per exemple, «Una nota de Cambó desplaça el Govern definitivament el 13 de febrer de 1931»), són eliminades. També es rebaixen o s'ometen directament les referències a Catalunya, que passa a ser designada, en ocasions, com «la región catalana». En algun moment, els matisos cambonians són adoptats: el que en el manuscrit era «Catalunya visqué pendent de l'elaboració del projecte d'Estatut», en el llibre passa a ser «Una parte de la opinión catalana vivió pendiente de la elaboración del proyecto de Estatuto». També introdueix matisos significatius: «El general Primo de Rivera havia tractat sense gratitud els catalans» es converteix en «Los catalanes creían que habían sido tratados ingratamente por el general», o elimina frases d'importància política: «Primo de Rivera perdé una ocasió potser única per plantejar el problema català». Afegeix comentaris agressius que no sabem a qui s'han atribuir, com aquest de to agre sobre el primer decret de la República: «Este decreto de tipo humanitario aumentó la criminalidad de modo indícible», que no apareix al manuscrit. El llibre, finalment, també adjunta materials d'altres procedències, com ara el relat escrit per un desconegut «primogénito de Grande de España que aquella noche estuvo de guardia» sobre les últimes hores de la família reial al palau la nit del 14 al 15 d'abril de 1931.

Al Fons Josep Vergés de la Biblioteca de Catalunya es conserva la documentació administrativa i comercial de l'edició dels quatre volums, amb un tiratge de 2.449 exemplars cadascun. El contracte editorial va ser signat entre Ignasi Agustí i Josep Pla a Barcelona el 15 de juny de 1940. El manuscrit final redactat en castellà no es conserva. Els dos primers volums ja estaven escrits (i traduïts) i, de fet, s'havien publicat el mes d'abril anterior. Per tant, faltava concretar les dates i les condicions per als volums tercer i quart de l'obra. L'autor va cobrar per avançat el cent per cent de l'edició: es a dir, el 15% de tots els exemplars, que sortien a la venda a 25 pessetes i que van sumar la quantitat de 9.153 pessetes. En els dos primers, els correctors de proves van ser Expósito (?) i Joan Teixidor. Els volums III i IV, tal com explica Estelrich a Cambó en una carta des de París del maig de 1940, van ser revisats per Joan B. Solervicens. No es pot descartar, després

del que diu Estelrich a Cambó en una carta, que Solervicens en fos també, finalment, el traductor. Segons la documentació conservada, va cobrar 250 pessetes per la feina de correcció, que també va incloure la revisió del text del llibre *Política del rey católico en Cataluña* de Jaume Vicens Vives, publicat aquell mateix any 1940. La publicació dels volums tercer i quart es va endarrerir gairebé un any degut a l'escassetat de paper en l'autàrtica Espanya franquista. Pla no degué dubtar i va fer servir els seus contactes i amiatat amb Demetri Carceller (aleshores ministre d'Indústria i Comerç i per a qui Adi Enberg havia treballat com a secretària a la Companyia de Petrolis a Madrid l'any 1934), apressant la Central de Fabricantes del Papel perquè facilitessin a l'editorial, com més aviat millor, les raimes necessàries per a la impressió de l'obra.

Veient, doncs, els esforços personals, periodístics i polítics que hi va dedicar, les esperances que Pla devia projectar en la publicació del seu llibre devien ser altíssimes. Però el cert és que la recepció dels quatre volums de la *Historia de la Segunda República Española* va ser escassa i, per als seus interessos, decebedora. De fet, gairebé es va circumscriure exclusivament a Barcelona i a l'entorn mateix del setmanari *Destino*. La revista hi va dedicar una entrevista, titulada «José Pla habla de su obra *Historia de la Segunda República Española*», que es va publicar el 18 de maig, preparada pel mateix Agustí, el qual va enviar les preguntes a Pla en una carta en la qual assegurava, sense gaire convenciment: «En Madrid, ha producido mucha expectación el anuncio de su obra» (p. 407). Ell mateix li va dedicar una ressenya el 22 de juny següent en la qual destacava: «José Pla ha acertado en ir dando, a través de una obra de árido título, el dramatismo creciente de aquellos años y sin ampulosidad novelesca, sino en puro y jugoso estilo de observador».

Escrit, doncs, a mà en català a Roma l'hivern-primavera de 1938; llegit i revisat per Francesc Cambó a Montreux i mecanografiat per Adi Enberg uns mesos després a Abbazia; traduït al castellà per l'escriptor o per algú altre en la Barcelona de 1939; «pulido, limado y recortado a mi antojo» per Ignasi Agustí el 1940 i, finalment, corregit, revisat i suavitzat per Joan B. Solervicens, la *Historia de la Segunda República Española*, el llibre negre de Josep Pla, més citat que llegit,

més utilitzat com a arma ideològica que no pas explicat i contextualitzat, va caure ràpidament en l'oblit i no s'ha reeditat mai més. De fet, no serà fins molts anys després d'aquest tortuós periple que, en una carta a Josep Vergés datada el 22 de gener de 1965, és a dir, del moment en què l'escriptor i l'editor discutien sobre la llista inicial de volums per publicar en la seva *Obra Completa*, que Pla es preguntava retòricament: «¿Què s'ha de fer del *Cambó*? ¿S'ha d'acabar? ¿Què s'ha de fer de la Història de la Rep.?» (VERGÉS 1990). D'aquesta breu menció, no sembla que se'n pugui deduir que Pla, com s'ha escrit sovint, renunciés al llibre o que el rebutgés per les raons que fossin, fàcilment imaginables, ni tampoc que no es plantegés reeditar-lo, traduir-lo al català o adaptar-lo algun dia. Però el silenci del seu editor i la comprovació de com el llibre no va arribar a aparèixer en la llista dels títols que havien de compondre l'*Obra Completa* de Josep Pla és més que significativa.

Finalment, la pregunta que planteja la troballa inesperada d'aquest manuscrit original català que ara es dona a conèixer per primera vegada es pot formular adequadament a partir de les reflexions del professor August Rafanell a l'assaig *Notícies d'abans d'ahir* publicat l'any 2011: ¿va arribar a haver-hi una literatura franquista en català? La resposta, una vegada més, sembla negativa: l'adhesió al franquisme excloïa de l'esfera pública, indiscutiblement, la llengua catalana.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ (1940): Ignacio Agustí, «La *Historia* de José Pla», *Destino* (22 juny), p. 10.
- ABADAL (2001): Raimon d'Abadal i Calderó, *Dietari de guerra, exili i retorn (1936-1940)* (edició a cura de Francesc Vilanova i Vila-Abadal). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- AMAT (2015): Jordi Amat, *El llarg procés. Cultura i política a la Catalunya contemporània (1937-2014)*. Barcelona: Tusquets, p. 61-156.
- AUNÓS (1940): Eduardo Aunós, *Itinerario histórico de la España contemporánea*. Barcelona: Casa Editorial Bosch.
- AZNAR (1972): Manuel Aznar, «Memorias de mis historias con José Pla», *La Vanguardia Española* (8 març), p. 47.

- BADOSA (1996): Cristina Badosa, *Josep Pla, el difícil equilibri entre literatura i política (1927-1939)*. Barcelona: Curial.
- BALMES (1939): Jaume Balmes, *Antología de sus escritos poéticos (selección y prólogo de Juan Bta. Solervicens)*. Madrid: Espasa Calpe.
- BRUNET (1944): Manuel Brunet [Romano], «Fiume, museo de extravagancias políticas», *Destino* (12 febrer), p. 3.
- CAMBÓ (1982): Francesc Cambó, *Meditacions. Dietari (1936-1940)*. Barcelona: Editorial Alpha.
- CÁNOVAS (1941): Antonio Cánovas del Castillo, *Antología (prefacio y selección de Juan Bta. Solervicens)*. Madrid: Espasa Calpe.
- GALLOFRÉ (1991): Maria Josepa Gallofré i Virgili, *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GALLOFRÉ (2020): Maria Josepa Gallofré i Virgili, «Trajecte invers: De la *Historia de la Segunda República Española* (1940-1941) al manuscrit de la *Història de la Segona República Espanyola* (1938)», dins Josep Pla, *Història de la Segona República Espanyola (1929-abril 1933)*. Manuscrit original català inacabat. Barcelona: Edicions Destino, p. XI-XXVIII.
- GIMÉNEZ ARNAU (1978): José Antonio Giménez Arnau, *Memorias de memoria: descifre vucencia personalmente*. Barcelona: Destino.
- GRÀCIA (2012): Jordi Gràcia, *Burguesos imperfectes: l'ètica de l'heterodòxia a les lletres catalanes del segle XX*. Barcelona: La Magrana.
- LOGOTHETE (1939): Antonio Logothete, *Spagna. Grandezza e Destino di un Impero*. Roma: s. e.
- PLA (1940-41): Josep Pla, *Historia de la Segunda República Española*. IV volums. Barcelona: Ediciones Destino.
- PLA (1950): Josep Pla, «Les modestes aventures de Sardenya», *Bodegó amb peixos* (Selecta, 1950), avui dins *Les illes*, OC 15. Barcelona: Edicions Destino, 1970, p. 271-287.
- PLA (1964): Josep Pla, «El espía Georges Pâques», *El Correo Catalán*, 16 juliol, (avui traduït al català i inclòs al volum *Retrats de passaport*, OC 17. Barcelona: Edicions Destino, 1970, p. 561-567).
- PLA (1967): Josep Pla «El doctor Jacinto Vilardell», *Destino*, 20 maig (avui traduït al català i inclòs dins *Retrats de passaport*, OC 17. Barcelona: Edicions Destino, 1970, p. 593-599).
- PLA (1968): Josep Pla «Recuerdos del Café Greco en Roma», *Destino*, 9 març, (avui traduït al català i inclòs al volum *Per passar l'estona*, OC 36. Barcelona: Edicions Destino, 1979, p. 417-426).
- PLA (1970): Josep Pla, *Notes disperses*, OC 12. Barcelona: Edicions Destino.

- PLA (2006): Josep Pla, *La Segunda República Española. Una crónica 1931-1936* (edició de Xavier Pericay, pròleg de Valentí Puig). Barcelona: Edicions Destino.
- PLA (2020): Josep Pla, *Història de la Segona República Espanyola (1929-abril 1933) Manuscrit original català inacabat*. Barcelona: Edicions Destino.
- XAVIER PLA (1997): Xavier Pla (ed.), *La diabòlica mania d'escriure*. Barcelona: Edicions Destino-Fundació Josep Pla.
- XAVIER PLA (2020): Xavier Pla, «Breu història del manuscrit del llibre negre de Josep Pla», dins Josep Pla, *Història de la Segona República Espanyola (1929-abril 1933) Manuscrit original català inacabat*. Barcelona: Edicions Destino, p. XXIX-LV.
- PORTILLO (2020): David Portillo, «Un crucero por el Adriático de Josep Pla (verano de 1938)», *Quimera. Revista de literatura*, núm. 433 (gener), p. 30-33.
- RAFANELL (2011): August Rafanell, *Notícies d'abans d'ahir. Llengua i cultura catalanes del segle XX*. Barcelona: Acontravent, 2011.
- RIPOLL (2013): Blanca Ripoll, «Festina lente: la tasca silenciosa de Joan Teixidor», dins *Journal of Catalan Studies*, núm. 16, p. 34-51.
- RIQUER (1996): Borja de Riquer, *L'últim Cambó 1936-1947: la dreta catalanista davant la Guerra Civil i el primer franquisme*. Vic: Eumo.
- SOCIAS (2015): Immaculada Socias Batet, «L'espoliació i confiscació de la Villa Irene de Francesc Cambó a Abbazia avui Opatija (Croàcia)», dins Esther Alsina & Clara Beltrán (eds.), *El revers de la història de l'art: exposicions, comerç i col·leccionisme (1850-1950)*. Gijón: Trea, p. 213-235.
- SOLERVICENS (1938): Joan Baptista Solervicens [Giovanni Meliani], *Barcellona sotto l'incubo rosso*. Milà: La Sorgente-Casa editrice di buone letture.
- SOLERVICENS (1941): «Carta a un amigo sobre las últimas obras de José Pla», Destino (30 agost), p. 10.
- UTRILLO (1967): Miguel Utrillo, «Contribución "heterodoxa" a los primeros 70 años de José Pla», dins *La Estafeta Literaria*, núm. 369 (6 maig), p. 13.
- VERGÉS (1990): Josep Vergés, *Imatge Josep Pla*, OC 45, Barcelona: Edicions Destino.